

STÄDEL
MUSEUM

ART & CATHOLICISM
in the Dutch Republic
KUNST & KATHOLIZISMUS
in der niederländischen Republik

Esther Meier

**STÄDEL
MUSEUM**

ART & CATHOLICISM
in the Dutch Republic
KUNST &
KATHOLIZISMUS
in der niederländischen Republik

MICHAEL IMHOF VERLAG

Esther Meier
Almut Pollmer-Schmidt

8 | Het rooms-katholieke bloemenoffensief in de Gouden Eeuw. Bloemen van betekenis in de Noord-Nederlandse schuilkerken*

Aan het begin van de 17de eeuw ontstond binnen de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden een 'flower-power'-periode die tot nu onderbelicht is gebleven. Sinds 1568 woedde de Tachtigjarige oorlog en die had voor katholieken tot mentale verwarring geleid. Katholieken voelden zich gedegradeerd tot tweederangsburgers door de opkomst van het calvinisme en het aan de macht komen van de gereformeerden. Ze ontwikkelden mede daardoor een geweldloos tegenoffensief, waarbij de oude traditionele leer, zoals die was overgeleverd uit de late middeleeuwen en de renaissance, missionair werd uitgedragen. Een van de discussiepunten tussen katholiek en protestant was de wijze waarop het leven na de dood werd opgevat. In dat debat speelden, naast de preek, theologische verhandelingen en stichtelijke boeken, de religieuze afbeeldingen een rol. Naast een hausse aan boeken ontwikkelde zich in de 17de eeuw een beeldoorlog door middel van prenten, die in de Noordelijke Nederlanden werd gedragen en verspreid door religieuze vrouwen: de 'geestelijke maagden of dochters', in de volksmond bekend als klopjes en begijnen. In deze bijdrage wordt aangetoond hoe de, in de middeleeuwen ontstane, beeldsymboliek van planten en bloemen als metafoor voor de christelijke deugden een belangrijke rol ging spelen in de contrareformatorische beeldcultuur. Daarnaast wordt helder gemaakt hoe de religieuze vrou-

wen een cruciale bijdrage leverden aan het verschijnen van deze beeldtaal in de inrichting en aankleding van katholieke (schuil)kerken.

De verbeelding van de hemel

De besloten hof of *hortus conclusus*, het hemels Jeruzalem, het paradijs, het beloofde land, de hemel, de hof van Eden, Utopia: het zijn allemaal projecties die door de eeuwen heen de mensheid hebben geïnspireerd voor de verbeelding van het leven na de dood. De inspiratie daartoe kwam in het Joden- en Christendom voort uit diverse Bijbelteksten. Adam en Eva werden in Genesis uit het paradijs verdreven. Deze paradijstuin was volgens overlevering een oord waar het leven heerlijk was, waar overvloed heerste en ziekte noch rampspoed of dood bestonden. Het werd in de beeldende kunst een metafoor voor de hemel en vanaf de late middeleeuwen een populair genre in de beeldende kunst. In hetzelfde Bijbelboek beloofde God aan Abraham, dat zijn nakomelingen ooit het land van Kanaän, een land van melk en honing, zouden bezitten. Mozes stuurde zijn mannen erop uit om dat beloofde vruchtbare land te zoeken (Num. 13). De verkenners kwamen terug met een druiventros zo groot, dat zij deze met z'n tweeën aan een draagstok moesten torsen. Deze verbeelding van 'het beloofde land' werd bekend,

in het bijzonder voor niet-katholieken in de Republiek, als een verwijzing naar het paradijs. In de Apocalyps wordt het hemelse Jeruzalem als een stad beschreven, vierkant van zuiver goud met muren van jaspis, helder als glas. Het paradijs wordt daarom in de beeldende kunst vaak afgebeeld als een vierkante stad of tuin. Het oudtestamentische boek Hooglied schetst een liefdesverhouding tussen een bruidegom en zijn bruid. De tekst bevat allerlei botanische elementen, zoals planten, bloemen en vruchten. Vanaf de middeleeuwen werd deze tuin – waarin Maria met het Christuskind voortleefde – beschouwd als metafoor van de hemel.¹

De betekenis van de bloemen

Vanaf de 13de eeuw tref je in menig middeleeuws boek plant- en bloemversieringen aan.² De marges van de miniaturen werden belangrijk en voorzien van botanische motieven. De zogenoemde ‘Gents-Brugse strooirand’ werd vanaf 1470 in de Zuidelijke Nederlanden populair: de naam verwijst naar de geschilderde bloemen die zijn weergegeven alsof ze vers geplukt over de marges zijn uitgestrooid. Behalve bloemen werden ook pelgrimstekens, insecten, vogels, vlinders, vliegen, slakken en rupsen afgebeeld.³

Bloemen waren een onderdeel van de mystieke beleving van het geloof geworden. In de laatmiddeleeuwse kloostertuinen werden daarom bloemen gekweekt voor de aankleding van altaren. Bloemenplukken werd als hulpmiddel gebruikt voor het gebedsleven. Aan de bloemen werden betekenissen verbonden: iedere bloem stond symbool voor één of meerdere deugden. Alle bloemen die bloeiden in de besloten hof werden tevens symbool voor Maria’s voorbeeldige eigenschappen.⁴

Het leven van de Heilige Familie werd vanaf de middeleeuwen tot het begin van de 19de

eeuw op de religieuze voorstellingen naar de eigen tijd geplaatst. Voor de verbeelding, in de 17de eeuw ‘imaginatie’ genoemd, moesten de maagden zich immers kunnen identificeren met Maria of de afgebeelde heilige. Zo ziet men Maria in de iconografie van de annunciatie afgebeeld biddend achter haar bidstoel, bladerend in haar gebedenboek, gesitueerd in haar huiskamer, soms zelfs met een bed op de achtergrond, geheel overeenkomstig het interieur van een religieuze maagd. Vaak werd daarbij een mand met textiel en handwerkmaterialen afgebeeld, symbolisch voor het handwerk dat zij verrichtte. Bij het huistaar stond altijd een vaas met bloemen, vaak niet alleen lelies, om haar deugdzaamheid te verbeelden.

In 1930 publiceerde J. van Vlierberg een overzicht van de deugden die aan de diverse bloemen zouden zijn verbonden.⁵ Ook kunsthistoricus en botanicus Sam Segal deed onderzoek naar de religieuze betekenis van bloemen en richtte zich op de vroegmoderne tijd: hij vond eveneens geen eenduidige betekenissen.⁶ Bloemen symboliseerden bijvoorbeeld sinds de antieke oudheid ook de jaargetijden waarin ze bloeien. De belangrijkste bloemen die As-Vijvers aantreft in de strooiranden van de laatmiddeleeuwse miniaturen zijn rozen (passie van Christus, smachten van Maria), lelies (licht, maagdelijkheid en zuiverheid), anjers (incarnatie en menswording van Christus, wonden van Christus), viooltjes (nederigheid, associatie met overlijden en gedenken), irissen (passie van Christus, Maria als hemelkoningin, Maria’s smarten) en akeleien (als symbool van de duif: H. Geest of engel bij de Annunciatie). Dit zijn goeddeels bloemen die van oudsher als geurrijk opvielen. De diverse bloemen en de ermee samenhangende deugden zijn volgens As-Vijvers op meerdere heiligen toepasbaar; de aanschouwer kan ze op verschillende wijze interpreteren afhankelijk van de context waarin ze zijn afgebeeld.⁷

*Vna tabella tibi quatuor proponit amantes
Quis victor? cuius morte triumphat amor?*

*BENEDICTV SIT SANCTISSIMV SACRAMENTV
Alabado sea el Sanctissimo Sacramento
Ghehoest sy d' alderheylighste Sacrament.
Ioan Galle excud.*

8.1 | Joannes Galle (uitg.), *Devotieprent met het altaar met kruis, kaarsen en bloemversiering*. Ingeplakt in het handschrift van een onbekend klopje verbonden aan de statie De Lely (Nieuwe Zijds Voorburgwal) in Amsterdam, 1636-47, f. 191, 6,4 × 9,5 cm. Amsterdam, Allard Pierson

De Bloemhof van de jezuiet Jan David

Na de middeleeuwen zie je in diverse 16de en 17de-eeuwse stichtelijke roomse boeken de metafoor van de bloemhof (of 'lusthof') als allesomvattend voor hemel én kerk beschreven. Daarnaast imagineerde de gelovige bij het bidden dat de bloemhof zich in haar of zijn hart bevond, met Christus als de 'tuinman'.

Een invloedrijk boek waarin dit wordt behandeld verscheen voor het eerst in 1607, geschreven door de jezuiet Jan David: *Den Bloem-hof der kercklicker ceremonien*. Met vragen en antwoorden, als in een catechismus, beschrijft hij beeldend en gedetailleerd de betekenis van het kerkgebouw en zijn inrichting. De kerk is een schip in de vorm van

een kruis, de pilaren in de kerk zijn de apostelen. Het belangrijkste deel is het hoogkoor met het hoogaltaar: hij beschouwt het als hoofd, het koor is dan het hart; het schip en de zijbeuken zijn het lichaam. Op het altaarverhoog staat een metalen kandelaar met de paaskaars, symbool voor Christus. Vanaf een metalen drager in gedaante van een adelaar, symbool van de evangelist Johannes, leest de priester het evangelie voor. Het altaar, met de hosties (Christus) in het tabernakel, is gestoffeerd met tapijten, beelden, schilderijen, lichten (kaarsen) en kronen. Het bevat ook relieken van heiligen. Immer moest op het altaar een crucifix staan, verwijzend naar Christus die zich had geofferd aan het kruis. Op het altaar werd op een kussen het misboek ge-

legd ten teken dat het met een zachtmoedig hart was ontvangen. De twee kandelaars met kaarsen brandden er ter ere van Christus en verlichtten en ontstaken alle mensen met liefde. Over de bloemvazen op het altaar, met daarin echte óf nagemaakte bloemen, schreef David dat zij ons konden stimuleren tot het onderhouden van de deugden en van goede werken.⁸

Los van de boeken staan op diverse devotieprenten de altaren op deze manier afgebeeld, steeds met crucifix, twee kandelaars met ontstoken kaarsen en met twee bloemvazen, met bloemen of met bloemkransen | 8.1.

Bloemen als deugden in stichtelijke boeken

In 1627 verscheen te Antwerpen een bijzonder meisjesboek, *Duyfken en Willemeykens Pelgrimage, tot haaren beminden binnen Jeruzalem*. Het werk was geschreven en geïllustreerd door de toen befaamde graveur Boëtius à Bolswert.⁹ Het erg populair geworden boekje kende tot de 19de eeuw 23 edities in Vlaanderen, Nederland, Duitsland en Noord-Frankrijk. Het verscheen vanaf de 18de eeuw niet alleen als boekje, maar ook als cents- of kinderprent bij diverse drukkers.

Centraal staat hier een pelgrimage naar Jeruzalem van de godvruchtige, deugdzame en wijze Duifje en haar rebelse, zondige zuster Willemijn die 'meestenteyd overal buyten den regten weg loopt'. De pelgrimage staat symbool voor de levensweg, een imaginaire pelgrimstocht, die in het geval van Duifje mooi eindigt bij haar Bruidegom Christus in de hemel. Hij verwelkomt haar in Zijn gezelschap en samen genieten zij van een bruiloftsmaaltijd. Het is een huwelijk voor de eeuwigheid. Willemijntje's leven evenwel eindigt in een dodelijke val in een afgrond – symbool voor de hel – want

naast alle reeds begane zonden probeerde zij hoogmoedig een berg te beklimmen.

In het derde hoofdstuk komt de besloten hof aan de orde. Duifje vermaant haar zuster om haar geliefde Christus gunstig te stemmen door bloemen te gaan plukken om daar een krans van te maken voor haar Beminde. Geweld door honger verzuimt de opstandige Willemijntje evenwel genoeg aandacht te besteden aan de opmaak van een fraai boeket in vele kleuren. Zij komt terug met een bos bemodderde blauwe bloemen, maar daarmee kan zij haar Beminde niet bereiken: bloemen moeten zuiver zijn, veelsoortig en goed ruiken: Hij is enkel tevreden met het allerbeste. Boëtius besluit met

“Door het plucken der bloemen, verstaen ick bidden/ende deughdelijcke wercken. Door de besmodderde blauwe bloemen/verstroeyde ghebeden/ende flauwe goede wercken. Door des Bruydegoms Moeder/ende hof-ghesin/onse lieve Vrouwe/ende d'andere Heylighen. Ende door den grooten bloemhof is te verstaan de heylige Kercke. Op welcke saken Duyfken alles wel wil ghelet hebben/tot voordeel van hare Saligheydt.”¹⁰

De tekst maakt duidelijk dat de verbeelding van de hemel als besloten hof niet enkel bedoeld was voor religieus levende mannen en vrouwen: ieder meisje moest beseffen dat een zondig leven tot de hel zou leiden. Voor een juiste geestelijke pelgrimage dienden de mooiste geurende bloemen te worden geplukt anders kwam je niet in de hemel.

Katholieke boeken met als thema bloemhof en deugden waren populaire lectuur in de 17de eeuw. Zo schreef bijvoorbeeld de Bossche priester Jan van Gorcum *Den Geestelycken Bloem-hof. Inhoudende veele schoone leerringen van de deugden te beminnen ende*

*d'ondeuchden te haten.*¹¹ Het boekje behandelt in vraag en antwoord de betekenis van meer dan honderd deugden en hoe ze te onderhouden.

Voor het begijnhof te Brussel schreef de geestelijk leidsman Joannes Mytens een reeks stichtelijke boekjes onder de titel *De geestelycke vryagie* waarin ook de bloemenspiritualiteit wordt beschreven en verbeeld. Deze boekjes zijn rijk geïllustreerd met voorstellingen die zijn geïnspireerd op de Middeleeuwse mystiek. Mytens beschrijft hoe het hart als tabernakel fungeert en versierd kan worden met 'met alle kruiden ende bloemen der deughden'. Daarbij benoemt hij ook de belangrijkste deugden:

*"Ende daer worden oock tranen uitghestordt / die de vruchten der deuchden / in die hoven der zielen beghieten / ende doen wassen / daer inne zy Jesum nooden te komen / ende daer vindt hy dan die edele bloemen ende kruiden / als namelijk / Ootmoedicheydt, Rijnicheydt, Verduldicheydt, gheestelijcke Kastydinge, Vrede, broederlijcke Liefde, Eendrachticheydt, Bermherlicheydt, ende meer andere dierghelijcke / daer in Jesus zijn gheneuchte heeft want alsulcken hoven der deuchden zijnen hem seer lieffelijck ende aenghenaem: waer inne hy seer dickwils komt spasseren ofte wandelen / die selve gebenendijgende met vele gratien / ende ghenaden."*¹²

Antwerpse prenten voor Nederlandse kloppen

De grafiek ontwikkelde zich ten tijde van de contrareformatie tot een belangrijk propagandamiddel van de roomse kerk. In het bijzonder onderkennen Jezuieten de kracht van het beeld in hun missionaire werk. Zij opereerden voornamelijk vanuit Antwerpen, waar zij zich

na de val in 1585 hadden gevestigd waar ook de beste graveurs werkzaam waren. Met vrome geschriften en beelden werd een offensief ingezet, dat zijn uitwerking niet miste. Het concilie van Trente had vele tekortkomingen van de middeleeuwse geloofspraktijk blootgelegd en de jezuieten legden dat allemaal nog eens onder een vergrootglas. Zij herschreven en publiceerden teksten op het gebied van uiteenlopende onderwerpen zoals mystiek, hagiografie en gebedstechnieken, om die houdbaar te maken voor de nieuwe tijd. Naast de – vaak breedspakige – teksten werden als hulpmiddel bij het bidden ook veel afbeeldingen ingezet ter onderricht, verbeelding, herinnering, heling, troost en vermaak.

Zo ontstond aan het einde van de zestiende eeuw in heel West-Europa een groot contrareformatorisch 'bloemenoffensief'. De tegenstellingen tussen de gereformeerden en de katholieken spitsten zich onder andere toe op de vraag hoe het hiernamaals eruit zou zien en hoe men dat door middel van goede werken tijdens het leven zelf kon verdienen. Om alle ellende van de voortdurende strijd en de oorlog te kunnen vergeten of ontvluchten, richtten de katholieken zich door middel van gebed en meditatie op het gedroomde eeuwige leven: een leven van overvloed, verlost van alle aardse, lichamelijke pijn en ellende en geïnspireerd op de beschrijving van de besloten hof uit het Hooglied.

De talloze te Antwerpen gedrukte Nederlandstalige meditatieboeken en miljoenen devotieprenten kwamen niet enkel terecht bij brave burgers, maar vooral ook bij 'geestelijke maagden' of kloppen: vrouwen, die voor een religieuze staat kozen 'in de wereld'. Zij mediteerden dagelijks diverse malen met hulp van de stichtelijke boekjes en prentjes. Onderwijs gevend, zorg biedend aan medemensen, kerk en pastores ondersteunend, levend in vrede, armoede en kuisheid, sloten zij een mystiek

huwelijk met de hemelse bruidegom Christus. Dit verleende hun extra status. Zij beschouwden zichzelf immers, net als Maria, als middelaresen tussen Christus en de wereld. Maria werd naast – of in plaats van – Christus hun nieuwe rolmodel. Haar leven werd eveneens tot voorbeeld gesteld.

Klopjes en begijnen in de Republiek overtroffen in aantallen de priesters ruimschoots. Negentig procent van de katholieke professionals in de Republiek was vrouw, qua aantal gemiddeld in de 17de eeuw zo'n 5000 semi-religieuzen ten opzichte van 400 à 500 priesters.¹³ In de Zuidelijke Nederlanden en de generaliteitsgebieden zijn het er nog veel meer geweest. In deze periode van nieuwe bloei huisvestten de begijnhoven duizenden vrouwen naast de kloosters en abdijen, waar ook veel vrouwen uit de Republiek onderdak hadden gevonden. Ondanks de reformatie en de Opstandbeweging was de laatmiddeleeuwse vrouwenmystiek in de vroegmoderne tijd niet verdwenen.¹⁴

De populariteit van bloemen kreeg in de Nederlanden aan het einde van de 16de eeuw een brede vertaling in de kunst en cultuur.¹⁵ Door de populariteit van de botanie en een sterke toename van de bloemenproductie kreeg ook de bloemenmystiek een krachtige impuls. Bij katholieken drongen de bloemen op allerlei manieren door in de devotiepraktijk: op gravures, tekeningen, in reliëktuinen, op liturgische objecten en ook in de inrichting en versiering van de (schuil)kerken.

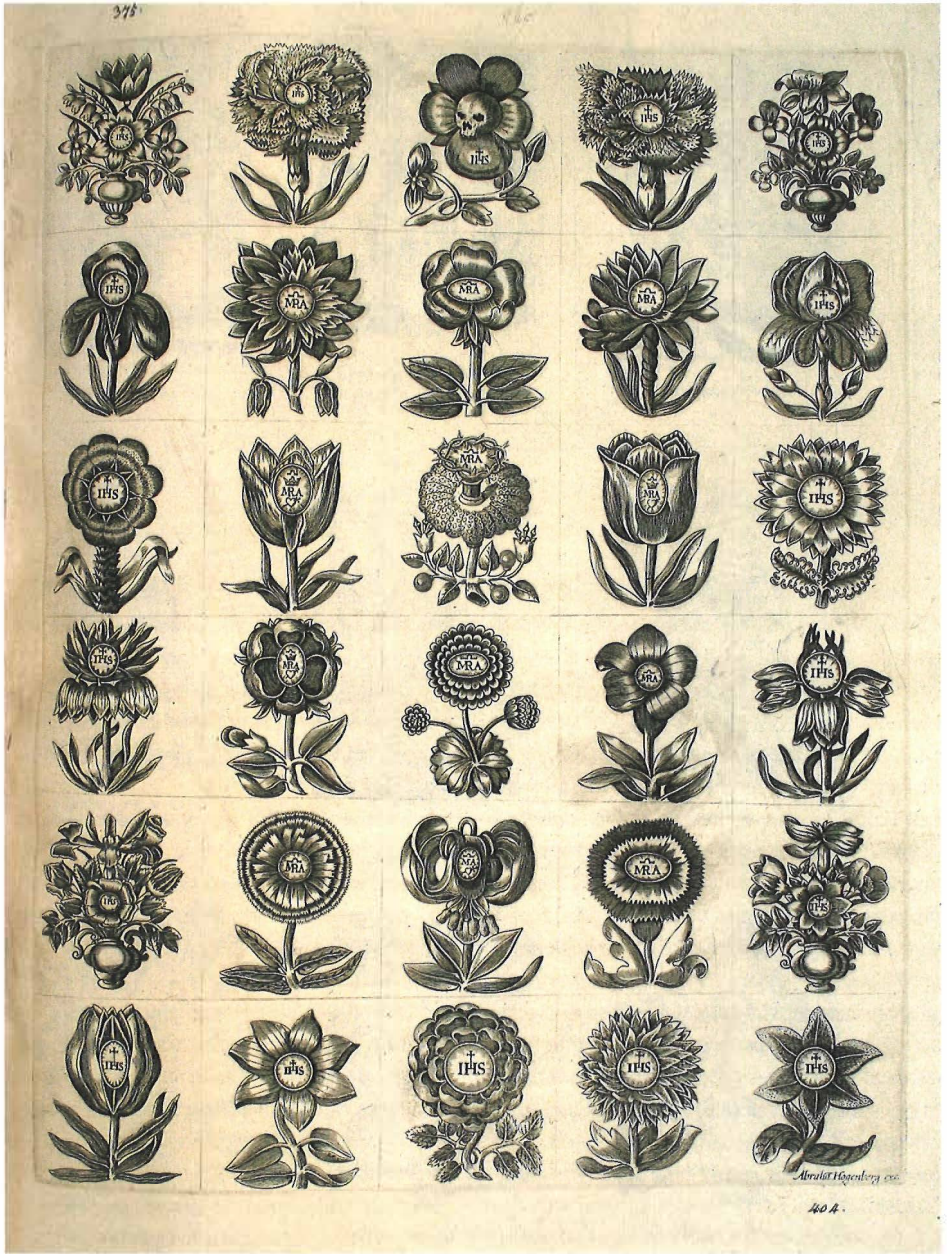
Dit komt vooral tot uitdrukking in overgeleverde bid- en devotieprenten. Het zijn in die periode vaak ware meesterwerkjes. Versierd als zij zijn met geschilderde, geborduurde – van textiel of gedroogd gras vervaardigde – bloemranden.¹⁶ Voor creatieve klopjes werden ze ook een bron van inkomsten: deze vrouwen moesten immers in hun eigen levensonderhoud voorzien. Vervaardiging van knipsels, het

afzetten of inkleuren van prenten en het creëren van reliëktuinen werden, in overeenstemming met de oude kloosterregel *Ora et labora*, dagelijks praktijk. Handwerken viel zo te combineren met bidden. De 'hemel', de woonplaats van de Bruidgom en de vereerde heiligen was tijdens het maken in gebed en gedachten immer aanwezig. In Duitsland heet het maken van zulke kunstig handgemaakte versieringen daarom wel *Klosterfrauenarbeit*.

Van de ongetwijfeld enorme productie te Antwerpen is overigens maar een héél klein gedeelte overgeleverd. Een voorbeeld: in de boedelinventaris van Anna Hermans uit 1667, weduwe van de Antwerpse meestergraveur Guillaume Collaert staan de volgende aantallen genoemd: 'Vijffduisent ende vijffentseven-

8.2 | Guillaume Collaert naar Peter Paul Rubens, *Kantprent: Christus aan het kruis, omringd door bloemen*. Gravure op papier, 27,5 × 16,5 cm. Arnhem, Nederlands Openluchtmuseum

8.3 | Abraham Hogenberg (uitg.), *Onversneden blad met prentjes van de diverse religieuze bloemen*, ca. 1625–50. Gravure op papier. Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg

8.4 a, b | Abraham van Merlen (uitg.), *St. Franciscus in het hart van een anjer en St. Barbara in het hart van een roos*, gravure, ingekleurd met goud, ca. 1650. Ingekleurde gravure op papier. Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg Wolfegg

tich witte onafgesette quaerts- ende cantbeelden' en 'Vierhondert sessentwintich fijn cantbeelden'.¹⁷ Het hierbij afgebeelde exemplaar, voorzien van goed herkenbare uitgesneden bloemen, is het enige (gesigneerde) exemplaar van Collaert dat bewaard is gebleven | 8.2. De grote aantallen gesneden en ingekleurde kant- en devotieprenten werden in Antwerpen ook vervaardigd door ambachtslieden.

In Zuid-Duitsland zijn honderden zogenoemde 'bloemenprentjes' bewaard uit de eerste helft van de 17de eeuw | 8.4. Omdat deze kleine prentjes intensief werden gebruikt en versleten zijn ze elders vrijwel allemaal verloren gegaan. Dergelijke bloemeninventies, vervaardigd door Antwerpse meesters zoals de families Wierix, Galle en Collaert, werden in grote hoeveelheden in Frankrijk en het Rijnland gekopieerd. Ook werden ze daar in veelvoud op één foliovel gegraveerd: de zogenoemde 'bladen-snijling' | 8.3.¹⁸

Afgebeeld werden over het algemeen in de middeleeuwen al bekende bloemen, vooral rozen en lelies, voorts anjers, anemonen, passiebloemen, zonnebloemen, irissen en kievits-

bloemen. Als nieuwe bloem verschijnt de in de 17de eeuw razend populaire tulp; deze wordt naast de lelie hét symbool voor de deugd van zuiverheid en reinheid.

Omdat deugden net als aan bloemen verbonden waren aan specifieke heiligen, werden ze gecombineerd afgebeeld in – of op – de bloemen. Daarnaast werd ook het leven en lijden van Christus en Maria verbonden aan bloemen. Kortom, het hele spirituele leven kon worden verbeeld en geïmagineerd met behulp van de – op devotieprenten afgebeelde – bloemen, aangevuld en gecombineerd met een thema voor de devotieoefening.

Ook de Gents-Brugse strooiranden werden geheel in laatmiddeleeuwse traditie ongewijzigd gecontinueerd in de 16de en vroeg-17de eeuw, met de bloemen om de afbeelding heen gegraveerd op de koperplaat.

Vanaf het einde van de 17de eeuw worden devotieprenten steeds volker en slechter van kwaliteit. Ze werden dan ook massaal geproduceerd: steeds eenvoudiger, handmatig in felle kleuren ingekleurd en van eenvoudige bloemenranden en -kransen voorzien.

8.5 | Paulus Josephus van de Sande naar Adriaen Collaert, *Bruid geeft een boeket deugdzaam bloemen aan haar Bruidegom Christus*. Ingekleurde gravure op perkament, 120 × 90 mm. Utrechts Museum Catharijneconvent

Het Florilegium

Het verband tussen de oplevende vrouwenmystiek en de bloemenpopulariteit komt prachtig uit in het beeldboek *Florilegium* uit 1587: een bundeling van 24 prenten van tamelijk precies weergegeven bloemen. Het diende waarschijnlijk als voorbeeld zodat anderen de bloemen konden kopiëren en uitbeelden. Op het door Philips Galle ontworpen titelblad heeft de maagd Christus een boeket van bloemen van deugden gegeven, alvorens zij samen het hemels Jeruzalem betreden. Beiden dragen een bloemenkrans op het hoofd. Dat de verwijzing naar de hemel zo door de geestelijke maagden ook werd opgevat zou je kunnen afleiden uit een later, naar dit voorbeeld gekopieerd eenvoudig devotieprentje,

8.6 | Handgeschreven tekst ter gelegenheid van de intrede van Leentje Franse Katt, versozijde van Abb. 8.5

van uitgever Paulus van de Sande | 8.5, 8.6. Een zekere Leentje Franse Katt uit Aalsmeer krijgt in 1739 van haar medeklopje Maritje Janse Goedhert dit prentje bij haar intrede als geestelijke maagd. De handgeschreven opdracht op de achterzijde en het onderschrift verwijzen naar Hoogliedteksten, naar het hemels Jeruzalem waar het klopje immers na haar overlijden hoopt te worden verenigd met de mystieke bruidegom Christus:

“Gedenkenisse van Maritje Janse Goedhert voor Leentje Franse Katt Geestelijke Maagd aengenomen inde katholyke Kerk in t Oosteind van Aelsmeer op den Feestdag van Alle Heyligen 1739 / Mynen Beminde is de myne, en ik ben de zyne. En hij giet weiden onder de lilien [...].”

Bloemen in de kerk

In 1656 telde Amsterdam 62 rooms-katholieke kerken. De meeste ervan waren toen nog huiskerken, gelokaliseerd bij welgestelde of ruim behuise geloofsgenoten. Deze kerkjes werden door vrouwen voorzien van paramenten en liturgische voorwerpen. Men volgde daarbij de Antwerpse mode via de prentkunst. De Antwerpse devotionele prenten waren – ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog – publiekelijk te koop, en dit zelfs bij protestantse prent-handelaren, zoals bijvoorbeeld Claes Jansz Visscher. Overal in de Republiek kopieerden schilders voor de inrichting van hun godshuizen de composities van de grote meesters.

Als vanaf het begin van de 17de eeuw de kloppen en begijnen actief gaan bijdragen aan de decoratie en versiering van de schuilkerken, doet de bloemenrage zijn intrede in het interieur. Alles werd gedecoreerd met bloemen: communiebanken, (altaar)betimmeringen, tabernakels, zilveren voorwerpen en vooral het textiel, zoals antependia en paramenten. De liturgische gewaden werden door de kloppen zelf geborduurd en uitbundig gedecoreerd met bloemen | 8.7, zie ook 7.3.¹⁹ Het verrichten van handwerk was onderdeel van de regel waarnaar zij leefden.²⁰

Ook menig katholiek huis beschikte over een bidplaats, vaak een klein kamertje, met een altaar, met beeldjes en 'beeldkens' (devotieprenten).²¹ Voor de inrichting daarvan was van alles te koop. Van de winkel van het kloppje Hendrickje Cool werd na haar overlijden in 1697 een inventaris opgemaakt.²² Op het 'winkelkamertje' staan tientallen 'bloempotjes' vermeld, voor verkoop, naast andere devotionalia zoals hofjes, beeldjes, kruisjes, kandelaars of doodshoofdjes.²³

Vermogende kloppen schonken, al of niet na hun overlijden, zilveren vaatwerk waarbij de bloemmotieven werden gekopieerd van de

prenten | 8.8. Zilveren of aardewerken vazen sierden de altaren, precies vormgegeven zoals ze op (devotie)prenten op altaren of ter verering van de heiligen zijn afgebeeld | 8.9.²⁴

Tot slot

Vanaf het begin van de 17de eeuw kregen Noord-Nederlandse huis- en schuilkerken een overdadige aankleding met schilderijen, hout-snee- en zilverwerk, geborduurde doeken en liturgische gewaden gedecoreerd met bloemen, kruiden en vruchten: al vanaf de hoge middeleeuwen symbolen van deugden. Als voorbeelden van deze 'mode' dienden devotieprenten die vanaf het einde van de 16de eeuw voornamelijk vanuit Antwerpen werden verspreid. Het roomse kerkgebouw werd nu als

8.7 | Wit bloemenkazuitfel, ca. 1650. Amsterdam, Oud katholieke kerk HH. Petrus en Paulus (De Ooievaar)

het ware ingericht als een voorportaal van de hemel, een toevluchtsoord waar men de armoede en de oorlogsellende van de straat in kon ontvluchten.

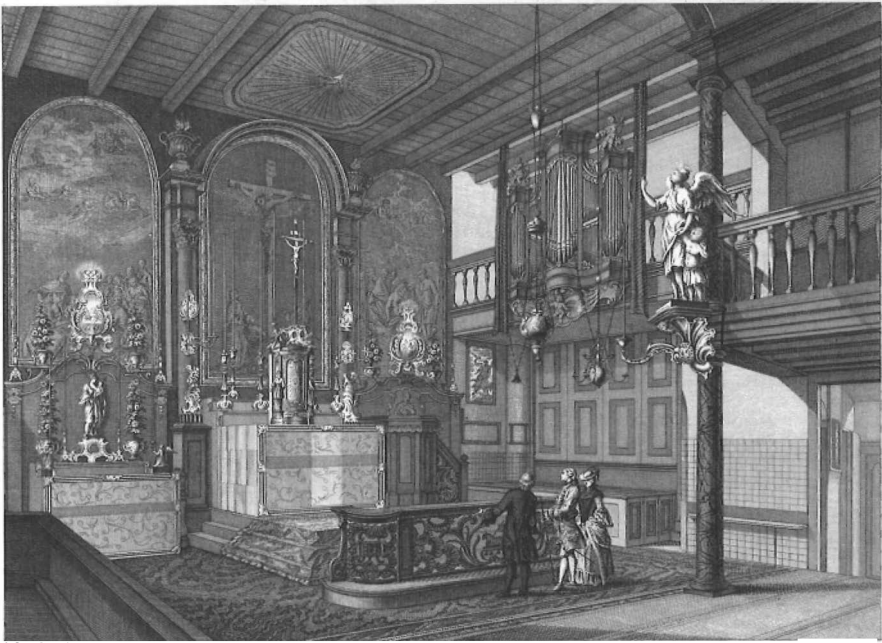
Een groot contrast met de gereformeerde protestanten, die geloofden dat de mens was voorbeschikt tot eeuwige heil of verdoemenis (de predestinatieleer), was dat de katholieken geloofden dat het eeuwig leven ook kon worden bereikt door het verrichten van goede werken en een deugdzaam aards leven. In de christelijke traditie werden vanaf de late middeleeuwen deugden symbolisch voorgesteld door bloemen, planten en vruchten. Model voor het eeuwig leven stond de verbeelding van de besloten hof, geënt op de teksten uit het Bijbelse Hooglied. Nu konden in de contrareformatie, tijdens de Tachtigjarige oorlog, planten, bloemen en vruchten een na-

8.8 | Michel Esselbeeck, *Oblatendoos met bloemversiering waaronder de roos*, Amsterdam, 1656. Nederland, oudkatholiek kerkelijk kunstbezit

8.9 | Cornelis Gerritse Stam, *Twee altaarvazen met bloemdecoraties*, Haarlem (?), 1676. Zilver, elk 18 × 14,2 × 10,3 cm. Utrecht, Museum Catharijneconvent

GEZICHT VAN DE ROOMSCH CATHOLYKE KERK op de Boommarkt by het SPUI; van binnen, te AMSTERDAM. VUE de l'intérieur de l'ÉGLISE CATHOLIQUE ROMAINE sur le Boommarkt près du SPUI; à AMSTERDAM.

in Amsterdam by C. Philipsz. Jacobsz. Sculp. Gravure par C. Philipsz. Jacobsz. Sculp.

8.10 | Caspar Jacobsz. Philips naar Hendrik Keun, *Interieur van de katholieke kerk op de Boommarkt bij het Spui in Amsterdam*, 1769. Gravure, 283 × 373 mm. Amsterdam, Rijksmuseum

drukkelijke rol gaan spelen bij de inrichting en versiering van de katholieke (schuil)kerken en in de decoratie van liturgische voorwerpen en paramenten. Ze werden een onmiskenbaar teken in de ideologische strijd tussen protestanten en katholieken. Het contrast tussen de strenge, kale en decoratie-arme protestantse kerken en de rijkelijk versierde katholieke godshuizen droeg mede bij tot het ontstaan van een nieuwe stijlperiode: de barok.

Voor deze inrichting, aankleding en verzorging van de (schuil)kerken waren vrouwen verantwoordelijk: de kloppen en begijnen die in de 17de eeuw opnieuw in grote getalen voor het religieuze leven hadden gekozen, maar niet in kloosters want die waren verbo-

den. Mediteren met behulp van religieuze voorstellingen en het verrichten van handwerk, zoals het borduren van kerkelijk textiel, behoorde tot de gewone dagorde van deze semi-religieuze maagden (*ora et labora*).

De hoogtij van de bloemrijke cultuur en kunstnijverheid tijdens de 17de eeuw in de Republiek duurde tot het laatste kwart. Dat viel ongeveer samen met het rampjaar 1672, toen Franse legers de Republiek binnen trokken. Een crisis brak uit. De brede aandacht in de samenleving voor bloemen verdween naar de achtergrond. Niet in de schuilkerken, waar bloemen onverminderd de christelijke deugden bleven symboliseren | 8.10. Het esthetisch niveau van deze visualisering daalde evenwel

zienderogen. Deze ontwikkeling is ook duidelijk waar te nemen in de artistieke kwaliteit van de devotiegrafiek, die onverminderd populair bleef en steeds massaler werd gedrukt en

afgenomen. Ze werden als kostbaar te koesteren kleinood bewaard in de gebedenboeken door het katholieke deel van de natie.

- * Met dank aan Lieke Smits, Richard de Beer, Anne Margreet As-Vijvers en Kees Bertels. Deze borduurt werkt voort op: Verheggen 2020.
- 1 In deze context zijn ook de zogenoemde 'Besloten Hofjes' te plaatsen. Zie hiervoor: Wattuww/Iterbeke 2018.
 - 2 Van Bergen 2019.
 - 3 As-Vijvers 2019a.
 - 4 Zie verder voor de verbeelding van Maria in de besloten hof in de late middeleeuwen: Falkenburg 1994.
 - 5 Van Vlierberg 1930. In deze publicatie ontbreken helaas veelal de bronverwijzingen.
 - 6 *Geloof in de natuur* 2012, 19–27.
 - 7 As-Vijvers 2019b.
 - 8 David 1622, 26–27.
 - 9 Ruys 1910, 96; De Kruijff/Verheggen 2013, 132–134; Verheggen 2018, 67.
 - 10 Bolswert 1627, 41–42; zie ook Ruys 1910, 167.
 - 11 Van Gorcum 1613.
 - 12 Mytens 1626, 188.
 - 13 Monteiro 1995, 55.
 - 14 De Vroede 1994, 118 schrijft over de Zuidelijke Nederlanden dat in de loop van de achttiende eeuw daar overal het aantal religieus levende vrouwen afnam, desondanks waren het er nog altijd veel. Voor de opheffing van de kloosters onder Jozef II aan het einde van de achttiende eeuw telden de Zuidelijke Nederlanden nog 72 abdijen en 190 kloosters van vrouwelijke religieuzen. Hun aantal wordt dan geschat op 10.000 zusters in de kloosters en een kleine 1500 geestelijke dochters 'in de wereld'.
 - 15 *Prenten in de Gouden Eeuw* 2006, 148–151.
 - 16 Verheggen 2006, bijv. afb. op p. 342 (bloemversiering van gedroogd gras), 145, afb. 6.74 (fijn borduurwerk).
 - 17 Duverger 1984–2002, I, 9, 30; Diels/Leesberg 2005/06, VIII, 147–148.
 - 18 Zie ook *Prenten in de Gouden Eeuw* 2006, 42–43, cat. 38, 39.
 - 19 Met dank aan Richard de Beer die de vele voorbeelden hierover heeft verzameld en dit voor mijn onderzoek met me deelde.
 - 20 Verheggen 2006, 54–56.
 - 21 Spaans 2012, CD-ROM deel 3, f. 13r.
 - 22 Stadsarchief Amsterdam, Not. Arch. 5619/14 notaris J. Commelin, 19 oktober 1697.
 - 23 Zie verder over de winkel van Hendrickje Cool: Watson 2021, 163, 180.
 - 24 Van der Linden 2009, 29–30.

LITERATUUR

As-Vijvers 2019a

Anna Margreet W. As-Vijvers, De bloeiende Middeleeuwen. De opkomst van de strooiranden in de Zuid-Nederlandse boekverluchting van de vijftiende eeuw, in: Chavannes-Mazel/Ijpelaar 2019, 232–247

As-Vijvers 2019b

Anna Margreet W. As-Vijvers, Bloemen van betekenis. De interpretatie van de randversiering in Zuid-Nederlandse handschriften rond 1500, in: Chavannes-Mazel/Ijpelaar 2019, 248–259

Baert 2016

Barbara Baert, *Late Medieval Enclosed Gardens of the Low Countries: Contributions to Gender and Artistic Expression*, Leuven 2016

Van Bergen 2019

Saskia van Bergen, Naamgeving van bloemen en planten in de marges van de laatmiddeleeuwse handschriften, in: Chavannes-Mazel/Ijpelaar 2019, 215–231

Bolswert 1627

Boëtius à Bolswert, *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimie tot haren beminden binnen Ierusalem*, Antwerpen: Hieronimus Verdussen, 1627

Chavannes-Mazel/Ijpelaar 2019

Claudine A. Chavannes-Mazel & Linda Ijpelaar (red.), *De groene Middeleeuwen. Duizend jaar gebruik van planten 600–1600*, Eindhoven 2019

Diels/Leesberg 2005/06

Ann Diels/Marjolein Leesberg, *The Collaert Dynasty* (The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450–1700),

I–XIII, Ouderkerk aan den IJssel 2005/06

David 1622

Jan David, *Den Bloem-hof der kerckelicker ceremonien die in den kerckelijken dienst ende wyt-reycken der H. Sacramenten gebruyct worden*, Antwerpen: Jan Cnobbaert, 1622

Duverger 1984–2002

Erik Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, I–XII, Brussel 1984–2002

Falkenburg 1994

Reindert L. Falkenburg, *The Fruit of Devotion. Mysticism and the Imagery of Love in Flemish Paintings of the Virgin and Child, 1450–1550*, Amsterdam/Philadelphia 1994

Geloof in de natuur 2012

Sam Segal, *Geloof in de natuur. Bloe-*

- men van betekenis (tent. Bijbels Museum Amsterdam), Amsterdam 2012
- Van Gorcum 1613**
Jan van Gorcum, *Den Geestelycken Bloem-hof. Inhoudende veele schoone leeringen van de deugden te beminnen ende d'ondeuchden te haten*, 's-Hertogenbosch: Jan Scheffer, 1613
- De Kruijf/Verheggen 2013**
Anique de Kruijf/Evelyne Verheggen, in: Tjebbe T. de Jong (red.) *Boëtius en Schelte. Van Bolswert naar Antwerpen*, 110–165
- Van Linden 2009**
Imelda van Linden, Laveren tussen hemel en aarde. Over klopjes in de zeventiende eeuw, in: *Tidings, tijdschrift van Historische Vereniging Die Goude 27:1* (2009) 19–32
- Monteiro 1996**
Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1996
- Mytens 1626**
[Joannes Mytens], *De gheestelycke vryagie*, II: *Waer in de menschen by maniere van t'saemensprekinghen gheleert worden: Hoe dat Godt den Hemelschen Vader de gheloovighe Zie-*
- len (door zijne Boeden) is noodende* [...], Brussel: Govaert Schoevaerts, 1626
- Prenten in de Gouden Eeuw 2006**
Jan van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier* (tent. Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam) Rotterdam 2006
- Ruys 1910**
Hilletje Ruys, *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimage tot haren beminnden binnen Ierusalem (...)*, diss., Utrecht 1910
- Spaans 2012**
Joke Spaans, *De levens der maechden: het verhaal van een religieuze vrouwen-gemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012
- Verheggen 2006**
Evelyne M. F. Verheggen, *Beelden over passie & hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006
- Verheggen 2018**
Evelyne M. F. Verheggen, *De geestelijke pelgrimage met relieken, in: Relieken: krachtbronnen verweven met verhalen* (tent. Museum Catharijneconvent Utrecht), red. Inge Schriemer, Zwolle 2018, 64–73
- Verheggen 2020**
Evelyne M. F. Verheggen, *Flowerpower in de Contrareformatie. Bloemen en planten in de katholieke verbeelding van deugdzaamheid*, in: *De Zeventiende Eeuw. Jaarboek 2020*, 67–86
- Van Vlierberg 1930**
J. van Vlierberg, *Het symbolisme der bloemen (een folklorische Vlaamsche zant)*, Dendermonde 1930
- De Vroede 1994**
M. de Vroede, “Kwezels” en “zusters”. *De geestelijke dochters in de zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Brussel 1994
- Watson 2021**
Elise Watson, *The Jesuitesses in the Bookshop: Catholic Lay Sisters' Participation in the Dutch Book Trade, 1650–1750*, in: *Studies in Church History* 57 (2021), 163–184
- Watteuw/Iterbeke 2018**
Lieve Watteuw/Hannah Iterbeke (red.), *De Besloten Hofjes van Mechelen. Laatmiddeleeuwse paradijstuinen onttrafeld*, Leuven/Mechelen 2018

Table of Contents / *Inhaltsverzeichnis*

- 9 ESTHER MEIER, ALMUT POLLMER-SCHMIDT, *Introduction / Einleitung*
- 25 XANDER VAN ECK, *Protestant Prejudice and the Art of the Counter Reformation in the Northern Netherlands*

Spaces and Places of Catholicism / *Räume und Orte des Katholizismus*

- 37 ELISSA AUERBACH, *Pilgrimage by Proxy in the Dutch Republic – Scenes of Forbidden Holy Sites for the Spiritual Pilgrim*
- 47 JAAP GERAERTS, *The Counter-Reformation on Display – Religious Art at the Estates of the Catholic Nobility in the Dutch Golden Age*
- 61 GREGOR J. M. WEBER, *Johannes Vermeer's Catholic Household*
- 77 ESTHER MEIER, *Das Sakrament im Kirchen- und im Wohnraum – Abraham Bloemaerts eucharistische Gemälde*

The Church Interior, Its Images, and Its Objects / *Der Kirchenraum, seine Bilder und Objekte*

- 91 RALPH DEKONINCK, *Protestant and Catholic Representations of the Art of Liturgy between the Northern and Southern Netherlands*
- 101 RICHARD DE BEER, *Liturgische gewaden in Noord-Nederland 1580–1650 – Continuïteit en discontinuïteit in de katholieke traditie*
- 111 EVELYNE M. F. VERHEGGEN, *Het rooms-katholieke bloemenoffensief in de Gouden Eeuw – Bloemen van betekenis in de Noord-Nederlandse schuilkerken*
- 125 ROBERT SCHILLEMANS, *The Confessions of Painters Working for Catholic Churches in the Seventeenth Century: Amsterdam and Abroad*
- 135 ROBBERT A. M. NACHBAHR, *Jacob de Wit, Icon of Roman Catholic Pride? Altarpieces and Interconfessional Relations in Eighteenth-Century Holland*

Aspects of Confessional and Interconfessional Iconography /
Aspekte konfessioneller und interkonfessioneller Ikonografie

- 155 ALMUT POLLMER-SCHMIDT, *Katholische Fantasien – Kirchenbilder zwischen Kunst und Konfession*
- 173 LÉONIE MARQUAILLE, *The Catholic Faith Embodied – Catholic Priests' Portraits in the Seventeenth Century Dutch Republic*
- 183 BIRGIT ULRIKE MÜNCH, *Das Hostienwunder in der Wohnstube – Visualisierte Armutsdiskurse der Amsterdamer Aalmoezeniers*
- 197 JUSTUS LANGE, „Und schrieb, und schrieb an weißer Wand / Buchstaben von Feuer, und schrieb und schwand“ – *Das Gastmahl des Belsazar in transkonfessioneller Sicht*
- 207 NILS BÜTTNER, *Eine Frage der Einstellung – Kunst und Katholizismus bei Rubens, Rembrandt und Vermeer*

Catholicism from other Perspectives / *Perspektivwechsel – Ein anderer Blick auf den Katholizismus*

- 225 ELIZABETH DEN HARTOG, *Salvaging the Past – Relocating Inscriptions in Post-Reformation Utrecht*
- 237 MARKUS LAUFS, *Identifikation mit dem Fremden? Italienische Reisezeugnisse des 17. Jahrhunderts und die Wahrnehmung des Katholizismus in den Bauwerken niederländischer Städte*

Appendix / *Anhang*

- 249 Index / *Register*
- 254 Picture Credits / *Bildnachweis*
- 256 Colophon / *Impressum*